

XIX ÁSIRDIŃ AQIRI HÁM XX ÁSIRDIŃ BASLARINDA TÓMENGI ÁMIWDÁRYA BOYINDAǴI XALIQLARINIŃ MEDICINALIQ MÁDENIYATI

Kungratbaev A.A.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20309176>

XIX ásirde aqırı hám XX ásirde basları Tómeni Ámiwdárya boyında jasaǵan xalıqlar ushın awır dáwir boldı. Bul dáwirde awıl xojalıǵına tiykarlangan ekonomika, kolonial qısımda bolǵan jergilikli xalıq sanitariyalıq-gigienalıq jaǵdaylardıń tómen bolıwına, turmıs dárejesiniń jetkiliksiz bolıwına alıp keldi. Basqa dáwirlerge qaraǵanda bul dáwirde epidemiya kesellikleri jáne de jergilikli bolǵan. Degen menen birge, medicina xızmetiniń jetkiliksizligi óz aldına úlken másele bolıp turdı.

Kolonial dáwirde jergilikli xalıqlardıń awqatlanıw racionında palız eginleriniń jetispewshiligi, awqatlarınıń sapası tómen hám bir qıylı bolǵanlıǵı sebepli, ásirese jarlılar arasında singa keselligi de keń tarqalǵan edi. I. Avdakushinniń atap ótiwince, ózine tán jergilikli kesellikler qatarına maqaw da kirgen. Bul kesellik «tiykarınan Ámiwdárya deltasınıń qaraqalpaq xalqın qamtıp alǵan bolıp, olardıń derlik hámmesi jarlı, sheksiz batpaqlıqlar, kóller, qamıs dalaları hám toǵaylar arasındaǵı suwıq otawlarda jasap, kóbinese balıq penen azıqlanatuǵın edi». Jergilikli xalıq arasında maqaw juqpalı kesellik dep esaplanganı ushın, maqawǵa ushıraǵanlar jámiyetten shetletilip, táǵirdiń erkine taslap qoyılatuǵın edi[1, 36].

Axmet Zaki Validiy óziniń esteliklerinde Qońırat qalasınıń sanitariyalıq jaǵdayına toqtap ótken. Ol úylerdiń háwlileri taza-pák bolǵanın, al kósheler bolsa, kerisinshe, qarawsız jaǵdayda ekenligin aytıp ótken[2, 35]. Bul jeke aymaqa itibardıń kóbirek bolǵanın, biraq ulıwma mashqalaǵa sheshim tabılmaǵanın kórsetedi.

P.P. Ivanov bunı tómendegishe túsindiredi, eski turmıs táriziniń ózine tán ózgesheliklerinen biri tek ǵana júdá jarlılıq sebepli zárúrli tazalıq hám páklikke ámel etiwdiń ilajı joqlıǵı emes, al xalıqtıń kópshiliginde turmıslıq gigiena haqqındaǵı eń ápiwayı túsiniqlerdiń pútkilley joqlıǵı edi. Monshalar joq edi; adamlar tek jazda suwǵa túskende ǵana, sabınsız juwınatuǵın edi. Kiygen kiyimleri kóbinese tozip, jirtıqqa aylanǵansha almasırılmaytuǵın edi. Qáwipli juqpalı kesellikke shalınǵan adam menen bir ıdıstan awqatlanıw ádettegi jaǵday esaplanatuǵın edi. Balalar higienası haqqında da hesh qanday túsiniqler joq edi. Balalar, ásirese qızlar, kóbinese qorqınıshlı antisanitariyalıq sharayatta jasaǵan, bunıń aqıbetinde balalar ólimi sózsiz kóbeyip barǵan[1, 35].

Xalıqtıń tiykarǵı bólegi, sonday-aq, azıq-awqattıń turaqlı jetispewshiligi hám sapasızlıǵınan jábir shekti. Bul, ásirese, belok hám maylı zatlardıń jetispewshiliginde kórindi. Bul zatlar jarlı qaraqalpaqlar turmısı menen tıǵız baylanıslı bolǵan awır fizikalıq miynet ushın júdá zárúr edi[1, 35].

Qaraqalpaqlar arasında eń kóp ushırasatuǵın keselliklerdiń biri kózdiń shıǵırshıq perdesiniń qabınıwı (konyunktivit), sonday-aq, traxoma hám basqa da ayırım kóz kesellikleri edi. Bul túrdegi keselliklerdiń keń tarqalıwına bir tárepten jıldıń qurǵaq máwsiminde hawada záhárli shor shańnıń kópligi, ekinshi tárepten bolsa ulıwma turmıs sharayatlarınıń jaman sanitariyalıq jaǵdayı hám zárúrli medicinalıq járdemniń joqlıǵı sebep bolǵan. Hár qıylı forma hám túrdegi bezgek te ǵalabalıq tarqalǵan edi. Bezgek penen keselleniw tiykarınan jaz hám gúz aylarına tuwra kelgen. Xinin dári-dármaǵınıń joqlıǵı sebepli, kesellik awır ótip, hár qıylı júdá qıyın asqınıwlar baqlanǵan. Tarqalıw dárejesi boyınsha keyingi orındı awqattıń sapasızlıǵı hám bóleklep jergilikli suwdıń ózgeshelikleri sebepli kelip shıqqan asqazan-ishek kesellikleri iyelegen. Qotır da keń tarqalǵan bolıp, ol da bezgek sıyaqlı, ayırım orınlarda derlik epidemiya dárejesine jetken. Shomılıw máwsimi baslanatuǵın jaz paslında bolsa kesellikler sanı keskin kemeygen[1, 36].

Petro-Aleksandrovska qalasında máwsimlik isleytuǵın pivo zavodı bar edi. Teri zavodında terini iylew de qolda ámelge asırıladı, sol sebepli óndiristiń bul tarmaqların durıs sanitariyalıq baqlawǵa alıw qıyın bolǵan. Bul baqlawdıń tiykarǵı maqseti xalıq jasaytuǵın orınlardı sanitariyalıq jaqtan tártipke salıwǵa hám wálayattı epidemiyalıq keselliklerdiń tarqalıwınan qorgawǵa qaratılǵan edi[3, 108].

Gósh dúkánları, nanbayxanalar, shayxanalar, asxanalar, monshalar, miymanxanalar, qoralar, kósheler, qassapxanalar hám taǵı basqalar kózden ótkerilip, aymaqtıń sanitariyalıq jaǵdayına qanday da bir zıyanlı tásir kórsetiwi múmkin bolǵan barlıq jaǵdaylar saplastırılıp, sanitariyalıq qaǵıydalardıń orınlanıwı ústinen qadaǵalaw ornatılar edi. Ayırım qalalarda jámiyetlik densawlıqtı saqlaw komitetleri dúzilgen bolıp, olar hesh qanday materiallıq qarjıǵa iye bolmasa da, óz iskerligi menen aymaqlardı sanitariyalıq jaqtan tártipke salıw isine úlken úles qosqan[3, 113].

1893-jılı úlkeniń puqaralıq basqarması boyınsha medicinalıq esabatına kóre shıpkaker járdemine 11398 adam múrájat etken bolsa, sonnan sheshek penen – 3, difteriya menen – 4 (1 adam qaytı bolǵan), krup penen – 1 (qaytı bolǵan), qızılsha menen – 4, kókjótel menen – 25, gripp penen – 3, ish súzegi menen – 4 (1 adam qaytı bolǵan), 3 adamnıń keselligi anıq emes edi[3, 126].

Sırdárya wálayatında 1894-jılı ambulatoriyalıq járdemge múrájáat etken nawqaslar 65 256 adamdı quradı. Olardan Ámiwdárya bóliminde - 10 491. Hájethanalar ishindegi shıǵındılar tártipli túrde alıp shıǵıp turılǵan. Petro-Aleksandrovska bekinisiniń kósheleri hám hawlileri jetkilikli dárejede taza

saqlanğan, pataslıqlar qala sırtındaǵı qumlıqlarǵa tasıp áketilgen, uralar hám shuqırlar turaqlı túrde tazalanıp turılǵan. Shımbay hám Shayx-Abbazda elatlı punkt sırtında shıǵındıxanalar qurılǵan, birinshisinde, yaǵnıy Shımbayda bazar ushın jámiyetlik hájethana salınıp, shuqırı gerbish penen qaplanǵan. Biraq, Riza-Kuli Mırza Shımbayda házirge shekem monsha joq dep jazadı. Biziń pikirimizshe, ol jámiyetlik monshanı názerde tutqan[4, 129-130].

Sırdárya wálayatında sanitariyalıq baqlaw funkciyası wálayat hám uyezd jámiyetlik densawlıqtı saqlaw komitetlerine júklengen. Ayırım qalalarda esabat jılında oba epidemiyasınıń aldın alıw menen arawlı sanitariya komissiyaları dúzildi; jámiyetlik densawlıqtı saqlaw komitetleri esabat jılında shegara aymaǵınıń qońsılas bóleginde, sońınan Kaspiyartı wálayatında oba payda bolǵanda, epidemiyaǵa qarsı gúresiw ilajları hám quralların talqılaw ushın jıynalıp, xalıq ushın májbúriy bolǵan qararlar shıǵardı hám bul qararlardıń orınlanıwın baqlap bardı[4, 131].

Ámiwdárya bóliminiń sanitariyalıq baqlawı baqlaw komitetiniń qaramaǵında. Onıń quramı: bólim baslıǵı basshılıǵında áskeriy bólim komandirleri, bólim medicina bóliminiń baslıǵı, bólim shıpakeri hám birneshe sawdagerden ibarat. Sonday-aq, oba qáwpi múnásibeti menen arawlı sanitariya komissiyaları da dúzilgen edi. Bólim shıpakeriniń esabatlarında komitet hám sanitariya komissiyalarınıń iskerligi haqqında hesh qanday maǵlıwmat keltirilmegen[4, 132-133].

1888-jılı aldınǵı jıl menen salıstırǵanda, medicinalıq járdem sorap múrájat etkenler sanı 3 948 ge kóbeygen; biraq bul ósiw salıstırmalı xarakterge iye, sebebi 1887-jıl boyınsha Ámiwdárya bóliminen maǵlıwmatlar óz waqtında kelip túspegen edi. Ámiwdárya bóliminde, jergilikli xalıqqa tiyisli bolmaǵan, bálkim Iran hám Rossiyadan kelgen adamlar arasında zob keselliginiń 5 jaǵdayı dizimge alınǵan[5, 217]. Bul maǵlıwmatlar epidemiologiyalıq baqlawlar nátiyjesinde anıqlanǵan bolıp, keselliktiń tarqalıw aymaǵın hám kontingentini belgilewde zárúrli áhmiyetke iye. Izertlewler sonı kórsetedi, juqpalı keselliklerdiń sırt elden kelgenler arasında anıqlanıwı, demografiyalıq faktorlar hám sanitariyalıq-epidemiologiyalıq qadaǵalaw sistemalarınıń nátiyjeliligini bahalawda aktual wazıypa esaplanǵan.

I.S.Avdakushin Ámiwdárya bóliminiń xalıqlarınıń turmıs jaǵdayına baylanıslı aymaқтаǵı sanitariyalıq jaǵdaydı qadaǵalawdıń qıyınlıǵın aytadı, “Türkmenler házirge shekem yarım kóshpelilikte ómir keshirip, diyqanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanadı, qazaqlar ózleriniń pada hám súriwleri menen Qızılqum shólistanınıń ishkerisindegi qudıqlar átirapında kóship-qonıp júredi; ózbekler mádeniy aymaqlarda, qalaǵa hám bazarǵa jaqınlaw jerlerde jasaydı; al qaraqalpaqlar bolsa kól hám dárya tarmaqlarına jaqın, balıǵı kóp jerlerge jaylasqan, sebebi olar ushın balıqshılıq tiykarǵı kúnkóris deregi, al diyqanshılıq

bolsa tek ǵana qosımsha shuǵıllanıw esaplanadı. Hár túrli elatlarǵa tiyisli xalıqtıń bul mádeniy ózgeshelikleri Ámiwdárya bóliminiń sanitariyalıq jaǵdayı haqqında anıq hám tolıq túsinik payda etiwge kesent etedi, sebebi hár bir jer uchastkası ózine tán bolıp, shárt-shárayatı hám etnografiyalıq quramı jaǵınan átirapındaǵı aymaqlardan pariq etedi”[6, 122].

Sırdárya wálayatında pes keselligi boyınsha jámi 23 jaǵday dizimge alınǵan bolıp, sonnan birewi Tashkent qalasında, 22 si bolsa Ámiwdárya bóliminde anıqlanǵan. Bul kesellik Tashkent qalasında hám Ámiwdárya deltasında (Ámiwdárya bóliminiń Shımbay uchastkası), qaraqalpaqlar arasında endemik sıpatqa iye. Pes penen awırǵanlardıń ózleri jaǵdayların jaqsılaw múmkin emes dep esaplap, medicinalıq járdem sorap múrájat etpeydi; al ambulatoriyaǵa pes keselligine gúman etilgen shaxslar sıpatında, kesellik túrin úzil-kesil anıqlaw ushın jergilikli xalıq tárepinen májbúriy túrde alıp kelinedi.

Sonnan soń, nawqastı jámiyetten ajıratıw maqsetinde Tashkent qalasınıń qasındaǵı «Maqaw» dep atalatuǵın arnawlı awılǵa jiberiledi. Shımbay uchastkasınıń jergilikli xalqı pestiń barlıq formaların ajırata aladı, biraq bul baǵdarda qopal qáteliklerge de jol qoyadı. Mısalı, pigmentaciyanıń joǵalıwı menen keshetuǵın qáwipsiz teri keselliklerin de olar jergilikli tilde «maqaw» dep atalatuǵın peske kirgizedi. Bunday qátelerdiń aqıbeti ayanışlı, sebebi peske ushıraǵan adamnıń sociallıq jaǵdayı sheksiz dárejede awır boladı. Terisinde aq daǵı bar hár qanday adamdı jergilikli xalıq «pes» dep ataydı hám onı jámiyetten shetletilgen dep esaplaydı.

«Aq daǵı bar» adamlar arasında negizinde pes penen awırmaıtuǵınlar da bolıwı múmkinligin esapqa alsaq, tiykarınan deni saw hám hesh qanday juqpalı keseli joq adamlardıń táǵdiri qanshelli ayanışlı ekeni ayqın boladı. Bunday jábir shekken adamlardan hámme ózin alıp qashadı, sebebi hámme olardı pes dep oylaydı; olardıń puqaralıq huqıqları ayaq astı bolıp, ózleri qayırshılıq halına túsedı. Joqarıda ayılǵanlardan kórinip turǵanıday, jergilikli xalıqtıń pesti anıqlawdaǵı baxıtsiz qátelerin dúzetip, túsinik jumısların alıp barıwshı shıpakerdiń moynına qanshelli áhmiyetli wazıypa júklenetuǵını belgili.

Invaziyalıq keselliklerden qotır – 327, gıjja – 5 jaǵdayı dizimge alınǵan. Sırdárya wálayatında Taenia júdá keń tarqalǵan bolıp, oǵan jaqsı quwırılmaǵan qaramal góshin jeytuǵın adamlar shatılǵan. Taenia solium qurtınıń basqa bir túri, shoshqa etin jemeytuǵın musulmanlarda derlik ushıraspaydı; bul qurt tek ǵana kóshirip alıp kelinggen xristian xalqı arasında ushırasadı. Sońınan úshinshi túrdegi qurt – Bothriocephalus latus balıq tutınatuǵın xalıq arasında ushırasadı; bul qurt, tiykarınan, Aral teńizi átirapında tarqalǵan[5, 228-229].

1888 jılı Ámiwdárya bólimi boyınsha emlengenler sanı – 468. Túrkstan qalası xalqınıń azlıǵın esapqa almaǵanda, sheshekke qarsı emlew jumısları eń

tómen nátiyje kórsetken aymaq Ámiwdárya bólimi bolıp shıqtı. Bul jaǵday emlewshilerdiń jetispewshiligi, aymaqtıń keńligi sebepli olardıń iskerligin qadaǵalawdıń imkaniyatı joqlıǵı, ayırım qáwimlerdiń emlewge dushpanlıq múnásibeti, sonday-aq emlewshiniń vakkina salınatuǵın balalardı izlep tabıwı ushın qolaylı qatnas jollarınıń joqlıǵı menen túsindiriledi[5, 234].

Aymaqtıń uezd qalalarında mineral suw shıpa orınları joq. Qımız benen emlew orınları shólkemlestirilmegen, bul is qazaqlardıń qolında, al satılatuǵın qımız kóbinese sapalı boladı[3, 112].

XIX ásir aqırı - XX ásir baslarında Tómengi Ámiwdárya aymaǵında sanitariyalıq-gigienalıq sharayattıń awırlıǵı hám xalıqtıń medicinalıq mádeniyatınıń tómenligi kóplegen juqpalı keselliklerdiń tarqalıwına sebep bolǵan. Usı dáwirdegi qıyın sociallıq-ekonomikalıq hám sanitariyalıq jaǵday xalıqtıń salamatlıǵına unamsız tásir kórsetken.

ÁDEBIYATLAR:

1. Иванов П.П. Кара-калпаки//Советская этнография, IV. 1940.
2. Ахмет Заки Валидий Тоган. Воспоминания. Книга II. – Уфа: Китап, 1998.
3. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1894 год. Ташкент, 1897.
4. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 год. Ташкент, 1894.
5. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1888 год. Ташкент, 1890.
6. Авдакушин И.С. Санитарный обзор Амударьинского отдела с 1887 по 1891 г., – «Сборник материалов для характеристики Сыр-Дарьинской области», т. II, Ташкент, 1892.